

"מעשה אבות – סימן לבנים"

גלגולה של אמרה

1234567

מאת

בן-ציון פישלר

לר' יעקב הלפרין, רעי כאח לי, במלאות לו ע'ז

בקרוב הקהל הרחב ואף בקרב מלומדים רבים מצטיירת אמרה זו "מעשה אבות-סימן לבנים" כאמרת חכמינו ז"ל אף כי מקומה נפקד בתלמודים, בבן סירא או במדרשים. ומה מלמדים אותנו ספרי הפתגמים?

אם נתבונן, למשל, במכלול המאמרים והפתגמים למ' סבר¹, נמצא תחת הערך "מעשה אבות" הערה מפנה: עיין 'מעשי אבות'. אך גם שם לא נמצא את מבוקשנו, כי אם עוד הפניה: עיין 'נטל הקב"ה', ועיין סוטה (לד, א).

לנענה להפניה מצפה אכזבה: המובאה הראשונה (ממדרש בראשית רבה ע ו) היא: 'נטל הקב"ה שיחתן של אבות ועשאן מפתח לגאולתן של בנים' – הווה אומר לא מעשה ולא סימן; ואילו המובאה השנייה (ממסכת סוטה לד, א) היא: 'סימן לבנים שעברו אבות את הירדן'.

במובאה הראשונה אין זכר למעשה ולסימן, ובשנייה אין סימן למעשה - ושתייהן אינן "תואמות" את פתגמנו.

ראובן מירקין שעסק בפתגם ובמקורותיו², פורש לפנינו יריעה רחבה של עיולי הפתגם (בציינו גם באיזה ערך מילוני [מעשה/מעשי, אב/אבות, סימן, בן/בנים] ובאילו מילונים (בן-יהודה, גור, אבן-שושן) ומכלולים (דוידזון, סבר, לרינמן) הוא תועד. אף כי

1. מ' סבר: (ערך והתקין: א' דרום) מכלול המאמרים והפתגמים, ירושלים תשכ"א (3 כרכים).

2. ר' מירקין: "מעשה אבות - סימן לבנים", בתוך: לשוננו לעם לו, (תשמ"ו), קונטרס ו-ז, עמ' 175-184; 292.

וראו גם ד"ד פיקל: "בענין 'מעשה אבות סימן לבנים'", בתוך: לשוננו לעם לח, (תשמ"ח), קונטרס א-ב, עמ' 326/7; ב"צ פישלר: "עשר אמרות חז"ל שחז"ל לא אמרו", בתוך: ידע עם, כרך כו, מס' 59-60, תל-אביב

תשנ"ה, עמ' 159/160.

רובם מנסים להסמיך אותו למקורות תלמודיים או מדרשיים, אין במובאות יותר מצלע
 שלמה אחת (סימן לבנים) של האמרה.

*

בחיפושינו בספרותנו מימי הביניים ועד ימינו העלינו מאות היקרויות של האמרה:
 מתחילתה (המשוערת) דרך התגבשותה - כשהיא פושטת צורה ולובשת צורה - ועד
 לניסוחה המוכר היום; ואולי מוטב: ניסוחיה, כפי שנראה זאת בהמשך.

כל מה שאירע לאבות – סימן לבנים

במדרש תנחומא (לך לך ט) אנו קורין:

"...א"ר יהושע דסכנין: סימן נתן לו הקב"ה לאברהם שכל מה שאירע

לו אירע לבניו..." [במדרש תנחומא (מהדור' ר"ש בובר, וילנא 1885, כרך 1234567]

א, לך לך יב, עמ' 70) הטקסט הוא: "...אמר ר' יהושע דסכנין ...: סימן

מסר הקב"ה לאברהם שכל מה שאירע לו אירע לבניו..."

ניסוח דומה למובא לעיל אנו מוצאים בבראשית רבה (פד ו):

"...א"ר שמואל...אלא שכל מה שאירע לזה אירע לזה..."

אלה הניסוחים ששימשו תשתית לנוסחו של הרמב"ן בפירושו לבראשית (יב, ו):

"...ויעבור אברהם בארץ עד מקום שכם...ואמרו: כל מה שאירע לאבות סימן

לבנים..."

גם החתם סופר פירש את המובא במדרש:

"...הנה נודע משארז"ל [מה שאמרו רז"ל] כל מה שאירע לאבות אירע

לבנים..." [ר' משה סופר (חתם סופר): ספר תורת משה השלם, ירושלים

תש"ן, פ' וישב, עמ' קן, טור ב; אך ראו להלן, עמ' פה].

האבות – סימן לבנים

עוד נוסח היכול לשמש רקע לאמרתנו נמצא בבראשית רבה (מח ו):

"...והוא יושב פתח האהל - ר' ברכיה משום ר' לוי אמר: ... א"ל

הקב"ה [לאברהם]: שב! אתה סימן לבניך..."

וכן בויקרא רבה (כט א):

"...אמר הקב"ה לאדם: זה סימן לבניך! כשם שעמדת לפני בדין היום

הזה ויצאת בדימוס..."

נוסחים אלה הועתקו על ידי רבים שאף הוסיפו עליהם התיבה 'אבות', כגון:

ר' ישראל מקוזניץ:

"...אמר לו הקדוש ברוך הוא שב ואתה סימן לבניך...והוא סימן לבניך

כי האבות סימן לבנים..." [ר' ישראל בן שבתי מקוזניץ: עבודת ישראל,

יוזעפאף 1842, דף ז:ב, טור א; ובשינוי קל במהדורת לבוב 1858, פ' וירא,

דף [ח]:א.

12,34,567

אף רבינו בחיי נזקק לאמרה, כשהצלע הראשונה היא בת אבר אחד (האבות), ואילו המשלים הוא פעם 'סימן' ופעם 'סימנים' - ושני הניסוחים החדשים גם יחד מיוחסים לחז"ל:

(א) "...ומה שנטה את אהלו בין בית אל ובין העי הכל היו פעולות ודמיונות ממה שעתיד לבא לזרעו כמו שאמרו רז"ל האבות סימן לבנים..."

(ב) "...ויהי רעב בארץ וירד אברם" = דרשו רז"ל האבות סימנים לבנים... [רבינו בחיי: ביאור על התורה, ויניציאה ש"ו (1546), פ' לך לך, א) דף כב:א, טור א; ב) דף כב:א, טור ב].

גם מחבר פירוש "יד מצרים" להגדה של פסח מביא נוסח 'מתוקן' זה: "...וכמ"ש [וכמו שכתוב] במדרש שהאבות היו סימן לבנים..."

"...שידוע שהאבות היו סימן לבנים..." [ר' יצחק אייזיק בן יעקב חבר

(מתלמידי הגר"א): הגדה של פסח (ביאור חדש הנקרא "יד מצרים"), ווארשא תר"ב; בני ברק תשנ"ג, עמ' נ, טור א].

ואילו רצ"ה קידנור מביא במשפט אחד את מילות המפתח לארבעה נוסחים³:

"...וכמעשה שאירעו לאבותינו ירשו הבנים כנגדן איזה מצוה כי האבות

הקדושים היו סימן לבניהם..." [ר' צבי הירש קאידנור: קב הישר (ד"ר:

פרנקפורט תס"ה), ניו יורק תשנ"א, פרק צה, דף קנה:א. שם הספר גקבע על ידי

מחברו משני טעמים: קב (102) - כי צבי בגמטריא 102 (שהוא גם מספר הפרקים

של הספר); הישר - כי זה הירש בהיפוך אותיות].

מעשה/מעשי אבות - יעשו בנים

נוסח נפוץ מימי הביניים⁴ היכול לשמש גשר לאמרה כפי שהיא שגורה בפינו כיום

אנו מוצאים בחיבורים שונים, שכעשרים מהם נביא כאן, לסיכור העין⁵:

3. ר' שמואל אשכנזי [הרא"ש] סיפק לי את הקוריוז הבא: בתוספת לסוכות של המודיע (י"ד בתשרי תשנ"ד)

הטקסט, שהובא לכאורה מתוך קב הישר, שונה (לחלוטין) וקוצר: "...מעשה אבות סימן לבנים..."

'סידור' דומה אנו מוצאים בהצופה (16 בינואר 1998, עמ' 4): "...וכבר שנינו: 'מעשה אבות סימן לבנים'..."

ואף מקור הובא לציטוט זה: רמב"ן לבראשית יב, א [צ"ל: יב, ו]. ולא היא. לשונו של רמב"ן: "כל מה שאירע

לאבות סימן לבנים".

בן-ציון פישלר

וכך כותב הראב"ע בפירושו לפסוק "...והם הוא אבי כנען":

"...ללמד ששניהם רעים וכמעשה אבות יעשו בנים..." [ר' אברהם אבן

עזרא בפירושו לבראשית ט, יח];

ובכתב יד קראי שפרסם שטיינשניידר בהמזכיר, שנה ב, ברלין 1859, אנו מוצאים:

"...ומעשה אבות יעשו בנים. ואם היו הראשונים [הראשונים] פותרים

כמו אלה הפתרונים גם תלמידיהם יפתרו כמוהם..."

[M. Steinschneider (Redig.): Hebraeische Bibliographie, No. 7, Berlin 1859, S. 93];

ואילו שמחה פינסקר מביא לנו קטע מחיבור קראי אחר, הוא "ספר תוכחת מגלה"

לסהל בן מצליח הכהן קרא (ה'עוסק' אף הוא בפתרונות):

"...ואל יפלא בעיניכם פתרונותיו כי התלמיד ילך בדרך רביו ומעשה

אבות יעשו בנים..." [סהל בן מצליח הכהן: "ספר תוכחת מגלה", בתוך:

ש' פינסקער (עורך): לקוטי קדמוניות (על פי כתבי יד עבריים וערביים),

ווינצ'ן תר"ך (1860), עמ' 40].

את החרוז הבא אנו מוצאים ב"מעריב לפורים" שבמחזור ויטרי:

בח"פ [בליל חג פורים] "...פורים זכרו תורת ראשונים / מעשה אבות

יעשו בנים..." [ר' מנחם בר' אהרן: "מעריב לפורים", בתוך רבנו שמחה:

מחזור ויטרי (ההדיר עפ"י כ"י: שמעון הלוי איש הורוויץ), בהוצאת מקיצי

נרדמים, שנה תשיעית, ברלין תרנ"ג, עמ' 583. וראו י' תא שמע: מנהג

אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 275, המניח שר' מנחם הפייטן חי

בסוף המאה הי"ג];

ובביאורו לספר משלי מביא הרי"ק:

"...וכן תפארת בנים אבותם כאשר הם חכמים וחסידיים ודומים אלה

לאלה ומעשה אבות יעשו בנים כי אין תפארת זקנים בנים סכלים..." [ר'

יוסף קמחי: ספר חוקה, ברסלא תרכ"ח, עמ' כד];

4. זהו גם הנוסח שמביא ההגמון בוקסטורף ("מעשה אבות יעשו בנים") באוסף הפתגמים העבריים

שלו J. Buxtorf: Florilegium Hebraicum, (Basileae 1648, p. 171): facta parentum faciunt /i.e. imitantur

liberi= Was die Alten fungen/lehreten die Jungen.

5. יצחק בלומענפלד: אוצר נחמד, מחברת ב, ווינצ'ן תר"ז, עמ' 114, מביא את הערתו של דוקס במכתב שגשלה

אליו מלתודן: "...מעשה אבות יעשו בנים' – והוא נמצא כבר במשלי שועלים וגם במבקש (דף יב)..." שני

העיולים יובאו בהמשך, עליהם נוסף מובאות אף מחיבורים שקדמו להם.

נאלה דברי רבנו בחיי:

1234567 תוספת

"...הביא למך החרב והרציחה בעולם ומעשה אבות יעשו הבנים, כי

הוא בנו של קין הרוצח הראשון..." [רבינו בחיי (ההדיר: ח"ד שעוועל):

ביאור על התורה, בראשית ד, כב, ירושלים תשכ"ו, כרך א, ראש עמ' צד];

וכך שואל ועונה ר' שם טוב בן יוסף אבן פלקירה:

"...שאלה ששית: היאך אמרו כי זה גם כן תלוי בעליונים. ומעשה

אוצר החכמה

אבות יעשו בנים?

1234567 תוספת

תשובה: לא ידעתי..." [ר' שם טוב בן פאלקירא: ספר המבקש, האג תקל"ח,

דף יב:ב; מהדורה שנייה: האג תקל"ח (הנכון: קניגסברג תרי"ח), עמ' לא;

מהדורת טרקלין, ורשה תרפ"ד, עמ' לט];

1234567 תוספת

ובאגרת חרוזה:

1234567 תוספת

"...כי כל דברי רבותינו עלי חביבים ונאמנים / ובקנאתי אליהם מימי

שיחקו אבנים / ומעשה אבות יעשו בנים /..." [אגרת ר' יוסף בר' טודרוס

הלוי לחכמי פרובינציא", בתוך: ישורון ח (בעריכת י"י קאבאק), במברג

1875-1872 (תרל"ב-תרל"ה), סוף עמ' 41].

הדברים שלהלן, שהוצאו מהקשרם, אינם מהווים המלצה או היתר, וד"ל:

"...כי כל קדמונינו עשו כך... כי אברהם אבינו הראשון לקח שתיים,

ויעקב ד, ודוד יח, ושלמה אדון החכמים לקח אלף, ומעשה אבות יעשו

בנים..." [ר' יוסף אבן כספי: משנה כסף (ההדיר: י" לאסט), חוברת ב,

אוצר החכמה

קראקא תרס"ו, עמ' 257];

ובספר שאלות ותשובות לרדב"ז:

"...חייבים לפקח על ממונם כ"ש [כל שכן] על עצמם שלא יצאו

לתרבות רעה והדבר מוסכם אצל השכל כי מעשה אבות יעשו בנים וכאמה

כן בתה..." [רבינו דוד ן' זמרא: שו"ת הרדב"ז, חלק א', ראש סימן רסג;

ווארשא תרמ"ב, דף מב:ב, טור ב];

וכן בספר שאלות ותשובות לר"י עייש:

"...ואעפ"י טעם חיוב הזרע שלהם אינו אלא מפני שהיו רבים בקבלת

התורה ולא מטעם דמעשה אבות יעשו בנים..." [ר' יהודה עייש: שו"ת בית

יהודה, ליורנו תק"ו (1746), סימן א, ד"ה: ועוד קשה, דף סה:ב, טור א].

ר' ברכיה הנקדן משתמש בפתגם בחריזה:

"...להזהר מהרשעים על כל פנים / כי מעשה אבות יעשו בנים..."

"...להזהר מן הרשעים / כי מעשי אבות יעשו בנים..." [ברכיה בן

גטרונאי הנקדן: משלי שועלים, ד"ר: מנטובה שי"ז (1557), משל ק"ז:

'אריה ובנו', דף פ: א ודף פג: ב; מהדורת הברמן: משל ק"ו. הפתגם מופיע
הן בראש המשל והן בסופו במוסר השכל⁶;
והרמ"ע מפאנו מזמן לנו שתי היקרויות:

(א) "...אשת אכיש ובתו...מעשה אבות יעשו בנים, אחת היתה בתו של
מלך שנשטתה במעשה דרבי עקיבא...והשניה בבת המלך במעשה דרבי
שמעון בן יוחאי ובן תמליון..."

(ב) "...עיבורה של אשת ישי אבי דוד ומעשי אבות יעשו בנים כי נתן
עיניו בכוס זה והיה שותה בכוס אחר..." [ר' מנחם עזריה מפאנו: ספר
גלגולי נשמות, לעמבערג 1859, א) אות א, סימן כג; ב) אות י, סימן סד].
האמרה נמצאת גם בספר אלפא ביתא דבן סירא של מחבר עלום שם:

"...לכן עדיין הכלב רוצה להשלים עם החתול (?.). ואינו רוצה.
ומעשה אבות יעשו בנים. והיינו דאמרי אינשי רחילא בתר רחילא אזלא.
(?.?) וברא בתר עובדי אבותיו..." [עלי יסיף: סיפורי בן סירא בימי
הביניים⁷, ירושלים תשמ"ה, נוסח א, סימן יו, עמ' 244; ובשינויים קלים
באלפא- ביתא דבן סירא, הוצאת טרקלין, ורשה תרפ"ז, נוסחא ראשונה,
עמ' יח; וראו גם י"ד אייזענשטיין: "אלפא ביתא דבן סירא", בתוך: אוצר
מדרשים, נו יורק תרפ"ח, חלק א, עמ' 48, טור ב];
אצל ר' משה מכיר:

"...שלא יאמר אדם כיון שבן ע"מ [צ"ל: ע"ה = עם הארץ] הוא זה אין
לטרות עמו ולהשגיח עליו ללמדו תורה כיון שאביו ע"ה היה מעשה אבות
יעשו בנים ולא יצליח בלמודו, אלא צריך..." [ר' משה נ' מכיר: ספר סדר
היום, ויניציאה [שנ"ט, 1599], סדר קריאת שמע שעל המיטה, סוף דף
לו: א, ראש לו: ב];

וכן אצל הרמ"ק (בן דורם של ר' יוסף קארו והאר"י):

6. ואלה השינויים במהדורות שבדקתי: (א) בכותר (=חרוזי הכותרות) שהוא תוכן המוסרים [נקבע ע"י המהדיר
הראשון: ר' יוסף בן יעקב מפדוא; (ב) במשל (=שהוא, למעשה, הנמשל) בסוף כל סיפור: (1) מהדורת פראג
1661 (עם תרגום ללטינית: מלכיור הנאל), דף 382 ואילך; (א) מעשי אבות (ב) מעשי אבות; (2) מהדורת בערלין
1921 [עפ"י כ"י ראשון(?)], עמ' 114-118: (א) מעשי אבות (ב) מעשי אבות; (3) מהדורת טרקלין, ורשה
תרפ"ט, עמ' ק"מ, קמ"ו: (א) מעשה אבות (ב) מעשי אבות; (4) מהדורת הברמן, ירושלים-תל-אביב תש"ו, עמ'
קט"ו, קי"ח: (א) מעשי אבות (ב) מעשה אבות.

7. ואלה דברי יסיף (עמ' 5): "...אף חכמי ישראל במאות הי"א והי"ב הכירוהו בשם "ספר בן סירא". מפרש קרום
מן המאה הי"א מצפון אפריקה מבחין בין "משלי בן סירא", שיש בו דברים מועילים ומותר לקרוא בו לבין
"ספר בן סירא" שיש בו סיפורי הבל..."

"...אלא שנרא' [ה] משם [הזהר] כי ג אבות ג"כ [גם כן] נקראי' [ם]
 תפוחים והכל א' [חד] כי מעשה אבות יעשו בנים..." [ר' משה קורדואירו:
 ספר פרדס רמונים, קראקא שנ"ב, שער ערכי הכנויים, פרק כב, דף קעד:ב,
 ראש טור א. בשולי הספר, שהיה בספרייתו, רשם פרופ' גרשם שלום: לפי
 עדותו המתמיהה של Perreau על כ"י בפארמא, נמצא דפוס של ספר זה
 מויניציאה ש"ו];

ואף אצל ר"ח עטר:

"...ובדור' [ר] המבור' [ל] כול' [ם] דין או"ה [אומות העולם] יש להם
 שהג' [ם] שלא הגיעו לעונש יש לדון בהם משפט כמשפט רשע כי
 מעש' [ה/י] אבות' [ת] יעשו בנים זרע מריעי' [ם] בנים משחיתי' [ם]..."
 [ר' חיים י' עטר: ארחות חיים (פירוש חדש על חמשה חומשי תורה),
 ויניציאה תק"ב, פ' נח, דף יד:ב; במהדורת ירושלים פירוש אור
 החיים (על התורה) 1990, (פ' נח ז א, עמ' ס, טור א) בשינוי לשון:
 'אומות העולם' שונה ל'עובדי עבודה זרה'].

מהר"ש אלקבץ שהעניק לנו את "לכה דודי" – פיוט המושר בערבי שבתות על ידי
 כל עדות ישראל (הוא הפיוט הקנוני האחרון ש'נכנס' לסידור התפילה), מצטרף אף הוא
 לרשימה שלנו:

"...כי האחד אינו מזלזל את אבותיו ומעשה אבות יעשו בנים ולא יוכל
 הנער לעזוב את אביו..." [ר' שלמה הלוי אלקבץ: ספר מגלות אלוי
 (פירוש על מגלת אסתר), דפוס ויניציאה שמ"ה (1585), דף קצא:א.
 ר' אלקבץ סיים את כתיבת החיבור בשנת רפ"ט (1529); מהדורת ירושלים
 תשנ"ו, עמ' שס, סוף טור ב].

ר"א סבע מגולי ספרד, שנאלץ לעזוב גם את לישובו (תחנתו השנייה) בלי ספרים,
 תפילין ועוד – 'בקנס מוות', מחליט להחביא את חיבורו ("...וחפתי בתוך זית גדול
 שהיה לו שורש גדול... וטמנתי שם...") מספק לנו את העיול שלהלן:

"...למה אמר בן יוסף? אלא להודיענו כי מעשה אבות יעשו בנים..."
 [ר' אברהם סבע: ביאור על התורה (וקרא שמו צרור המור), ויניציאה ש"ו
 (1546), פ' מטות לב לג, דף קכו:ב, סוף טור א. הספר נכתב מתוך זיכרון
 "...לפי שאין לי ספרים... אלא מה שאני זוכר..."; צרור המור, בני ברק
 תש"ן, עמ' ריד, ובהערה: עפ"י בר"ר ע, ו מעשי אבות סימן לבנים (!)].

לפני שניפרד מחטיבה זו הרי 'מנהג חייטים':

"...מה שנהגו החייטים לגנוב מהבגדים שתופרין ונעשה להם כהתר
 וטעם ההתר הרע הזה בא להם מפני שהתירו חכמים לחייטים חתיכת בגד
 שהוא פחות מג' אצבעות והם לקחו חתיכת [!] של ארבע או חמש אצבעות
 עד שנעשה להם כהתר לגנוב חתיכת בגד של אמה או יותר דור אחר דור

כמעשה אבות כן יעשו בנים..." [ר' יצחק מולכו: ספר אורחות יושר (מכורך עם אורחות צדיקים), שאלוניקי תקכ"ט, פרק טו, דף קפת:ב; החיבור נתפרסם לראשונה בעילום שמו של המחבר אך נדפס שנית על ידי בני המחבר (אשר גילו את שמו, "עם תוספת מרובה מהרב המחבר") בשאלוניקי תקנ"א. המובאה נמצאת בפרק יח, בראש דף קפו: ב; ירושלים תשנ"ט, עמ' קפת].

כיוון שהזכרנו כאן חייטים ולא דווקא לטובה מן הדין שנביא גם מעשה המראה ש'אפשר גם אחרת'.

מוכרים לנו מקרים שבהם ביקשו יהודים לפני מותם שארון המתים יותקן מהשולחן שעליו כתבו ספרי קודש, או, אצל עשירים, מהשולחן שבביתם, שעליו סעדו עניי העיר. וכך כותב רבנו בחיי:

וקיריתיו עץ ידבר אלי זה הסלחן וכו' פתח במזבח זסיים כסלחן לא מה מזבח מכפר אף סלח' מכפר והנה כחזינו מתענו ורכי' ספרנו לנו כגדולים סכספרר והפרנס' בעלי אכסניא סכסגני חנהג נכבד מאד נתפסט כייהס מ'יחיס ק'יח'י סלחן סלהס שהאכילו עלי את העכיים סעוסין ארון ולוחות סכסכרים כוח וכל זה לעורר ולקבוע ב כלבבות כי האדם אלו גיפ טיחו לעב ויעלת עמרו מ לעוסר העלך סלחן לא יסא כידו מאחז מ

"...והנה באזנינו שמענו ורבי' [ם] ספרו לנו בגדולים שבספרד והפרנס' [ם] בעלי אכסניא, שנהגו מנהג נכבד מאד נתפשט ביניהם מימים קדומי' [ם], שהשולחן שלהם שהאכילו עליו את העניים, שעושין ארון ולוחות שנקברים בזה..."

[ר' בחיי בן אשר: שולחן של ארבע, [חמ"ד, חש"ד] = [קושטנטינא רע"ד/ה (1514)], דף [ב]:ב, טור א] ⁸.

ואם ישאל השואל מה לרבנו בחיי ולחייטים?

אשיבו: בספר קורותיו של ר' ירוחם יהודה ליב פרלמן הוא "הגדול ממינסק", אנו מוצאים דברים אלה על אביו, שהיה חייט:

"...כאשר חלה ר' זלמן את חליו אשר ימות בו, קרא לריי"ל בנו [הוא רבי ירוחם יהודה ליב] ויאמר לו: ידעתי בני שאין בלבך עלי שלא כוננתי את מצבך היטב כאשר יעשו שאר אבות לבניהם, כי על כן ידעת כי איש עני ואביון הייתי מעודי, ושהדי במרומים כי כל אשר ביכלתי לעשות

8. החל בדפוס וניציאה ש"ו (דף יצ"ל:ד):ב, ראש טור א) והלאה המשפט האחרון הוא: "שעושין ממנו ארון ולוחות שנקברים בהם", כגון ווארשא תרל"ח, עמ' 208, טור ב. ועיינו בספר אלפא ביתא קדמיתא, ירושלים תש"ס, לר' שמואל זעירא [הוא ר' שמואל אשכנזי], פרק: "ארון למת משולחנו". בעמ' 493 הוא מביא את דברי רבנו בחיי בשינויים קלים ומצביע על הטעות שנפלה בטקסט ומתקנה (עפ"י כ"י): "...בגדולים שבצרפת...".

עשיתי בעדך בטל ילדותך... וזה החסד האחרון אשר תעשה עמדי. את ארוני יעשו משולחן מלאכתי, הוא עדי כי באמונה עבדתי עליו כל ימי היותי, ובכפי לא דבק מאום משל אחרים..."⁹.

*

^{אוצר החכמה} בחיבורו של ר' יוחנן לוריא (נולד בשנת ר' (1440) אנו מוצאים את האמרה בשתי נוסחאות:

"...ומאז ששמר [אברהם] השבת ומשכון [?] זרעו אחריו לשמרם [לשמרה?], כמו בהוה. מעשה אבות יעשו בנים..." [ר' יוחנן לוריא: משיבת נפש, ירושלים תשנ"ג, עמ' לג. מדברי המהדיר (בעמ' 7) אנו למדים שהספר גרס על פי חמישה כתבי יד "...ולרוב השתמשנו בכ"י אוקספורד 257-8...". בהערה 66 (עמ' לג) הוא מעיר: "ירשו" בשאר כת"י].

ונסיים במובאה מחיבור שכתיבתו נסתיימה בשנת 1346:

"...וכמעשה ארץ כנען אשר אני מביא אתכם שמה לא תעשו ומעשה אבות יעשו בנים..." [אהרן (האחרון) בן אליהו] הקראי: עץ חיים, לייפציג 1841, פרק צה, עמ' 158].

מעשה/מעשי אבות ירשו בנים

^{אוצר החכמה} בחיבורים אחדים אנו עדים לחדירתו של נוסח אחר, שונה מעט; את מקומו של הפועל "עשה" יורש הפועל "ירש" בהווה, בעבר ובעתיד.

וכך כותב ר' טודרוס אבולעפיא בביאוריו על האגדות שבתלמוד:

(א) "...והנה מעשה אבות ירשו בנים שם במדבר אשר שמטו אחד מן..."

(ב) "...שכן אמרו רז"ל וירד ה' לראות את העיר ואת המגדל אשר בנו בני האד"ם בנוי דאדם קדמא כלומר מעשה אבות ירשו בנים..."

[ר' טודרוס הלוי אבולעפיא: אוצר הכבוד, סאטמאר תרפ"ו, (א) מסכת שבת, פ' במה מדליקין, דף כ: ב; (ב) מסכת חגיגה, פ' אין דורשין, דף מב: א].; במהדורת ווארשא תרל"ט ("...נעתק מתוך כתב יד נושן ממאה

9. שלמה סלונים (נין של "הגדול ממינסק", מהדיר) על פי כתב יד משנת תרע"ג, מעשה ידיו של ר' מאיר היילפרין: "הגדול ממינסק" – רבי יוחם יהודה ליב פרלמן, מהדורה ב, ירושלים-ניו יורק תשנ"ד, עמ' 44; בשנת תשס"ב יצאה לאור המהדורה הרוסית בתרגומה של דר' גיטה גלוסקין, (לשעבר מרצה לעברית באוניברסיטת לנינגרד) ניה של "הגדול ממינסק"; ועוד פרט מעניין: ר"מ היילפרין הוא מחברו של הספר הנוטריקון, הסמנים והכננים, שהופיע לראשונה בשנת תרע"ב.

הראשונה לאלף הששי..."), עמ' 19, ראש טור א: "...עשו בנים", ובעמ' 47, טור ב: "...יעשו בנים";

אף המהר"ל מפראג, בדבריו על אבות האומה, מציין:
 "...וכך היה לאברהם ראש יחוסינו כי מעשה אבות ירשו בנים, והיה הבנים דומים לאב..." [ר' יהודא ליווא בר' בצלאל: ספר גבורות ה', קראקא שמ"ב (1582), דף י:ב, טור א; ירושלים תשל"א, ראש פרק ה, עמ' לב, טור א];

והנה הקדמת בן לספרו של אביו המסביר את כותרת הספר ומייחסה לחז"ל:
 "...וכאשר הספר נקרא בשם מעשה אבות כמחז"ל [כמאמר חז"ל] מעשה אבות ירשו בנים..." [אלטער ב"צ בר' יוסף מגיד: מעשה אבות, שיקגו-ושינגטון תרפ"ז, בהקדמה].

הרב טירר מבוקבינה משתמש באמרה (פעם בעתיד ופעם בעבר):
 (א) "...ובודאי מעשי אבות ירשו בנים, בני ישראל שנחלו את האמונה..."

(ב) "...ובודאי מעשה אבות ירשו בנים..." [ר' חיים בר' שלמה טירער (מטשערנאביץ): ספר באר מים חיים, ירושלים תשנ"ט, א] כרך ג, פ' וארא, עמ' פד, סוף טור א; (ב) כרך ד, פ' כי תבוא, עמ' תל, טור ב];
 ואלה דברי ר' בנדיט אכסלרוד:

"...ועל כן היה קטטה מתעורר בין משה וקרח, בהיות כי משה היה גלגול מהבל וקרח היה מגלגול מקין כנודע לידועי סוד הגלגול ומעשה אבות ירשו בנים..." [ר' בענדיט אכסלרוד: דרוש על עשרת הדברות (נדפס ונכרך עם ספר נשמת אדם לר' אהרן שמואל מקרעמניץ), ירושלים תשמ"ט, עמ' קצ-קצא; ד"ר: האנוואה שע"ו (1616)].

מעשה/מעשי אבות סימן לבנים

במאות השנים האחרונות מובחנת נטייה לנוסח זה דווקא, אף כי זעיר שם זעיר שם אנו עשויים להיתקל בנוסחים הקודמים. נוסח כמעט קנוני זה, הרווח בשו"תים, בספרי המוסר ובספרות העברית במאות אחרונות, זכה גם לפרפרזות – סימן מובהק להשתרשותו של הפתגם בתודעת הקורא והדובר.
 וכך מביא המהרש"א:

(א) "...ואלכה לנגדך וגו' כי מעשה אבות סימן לבנים שבני עשו ילכו בשוה לנגד בני יעקב..."

(ב) "...לפי הזכות והחובה וע"פ שאמרו כי מעשה אבות סימן לבנים..." [ר' שמואל אליעזר בן יודא סג"ל (אידלש): חדושי אגדות, א]

קראקא שצ"א, מסכת חגיגה לדף ה, ב, (דף מו:ב, טור א; ב) לובלין
 שפ"ז, מסכת עבודה זרה לדף ח, ב, (דף פו:א, טור א);
 וכן ר' צדוק (וראו להלן עמ' צה) המספק לנו שני עיולים:
 (א) "...דידוע דכל מה שנותנים לאומות העולם הכל הוא ממעשה
 אבות באותו דורן סימן לבנים..." [הכוונה למנחה ששלח יעקב לעשו].
 (ב) "...ומעשה אבות סימן לבנים כי שורש נפש הבן מטיפי מוח של
 האב..." [ר' צדוק הכהן (מלובלין): א] ספר צדקת הצדיק, לובלין 1902,
 דף לב:א, טור א; מהדורת ירושלים תשכ"ח, עמ' קטז; ב) ספר רסיסי
 לילה, לובלין 1903, עמ' 10];
 וגם הרב מדווינסק:

...הנה מעשה אבות סימן לבנים הוא רמז שבני ישמעאל באחרית
 הימים יתקרבו להאמת ויאמינו בד' אחד..." [ר' מאיר שמחה מדווינסק:
 ספר משך חכמה, [חמ"ד] תשנ"ו (ד"ר: ריגא תרפ"ז), לבראשית טו, טו,
 עמ' יח, טור א];
 ואף בפירושו של ר"י יושע למסכת כתובות, (קיב, א):
 "...דויזרע יצחק וימצא מאה שערים – לא נכתב אלא לרמז זה דכל
 מעשה אבות סימן לבנים..." [ר' יעקב יושע: פני יהושע, ווילנא תרנ"ח, דף
 קא:א, טור ב].

*

ונמשיך בדוגמאות אחדות משלוש מאות השנים האחרונות:
 "...ומעשה אבות סימן לבנים שבעקבותיו [של יוסף] דרכו אח"כ בני
 ישראל בארץ מצרים בגדירת הערוה..." [ר' קלונימוס קלמן הלוי עפשטיין:
 ספר מאור ושמשי, חלק א, [חמ"ד] תקמ"ה, פ' ויגש, דף מט:ב, טור א;
 ירושלים תשמ"ח, חלק א, עמ' קכה, טור ב; ירושלים תשנ"ד, כרך א, עמ'
 שו, טור ב];
 "...ומעש' אבות סימן לבנים..." [ר' יעקב בר' צבי עמדין (הנקרא
 יעב"ץ): ספר שאילת יעב"ץ, לעמבערג תרמ"ד, חלק א, סימן עה, ד"ה:
 ואמנם, דף מט:א, טור א];
 "...וישב – פרש"י ביקש יעקב לישב בשלוה קפץ עליו רוגזו של יוסף.
 יש לפרש עפ"י מה שביאר הרמב"ן דמעשה אבות סימן לבנים וירידת
 אברהם למצרים הי' [ה] רמז לגלות..." [ר' משה סופר (חתם סופר): ספר
 תורת משה השלם, ירושלים תש"ן, פ' וישב, עמ' קן טור א; וראו שו"ת
 ציץ אליעזר להלן וכן חטיבת "כל מה שאירע..." – לעיל];
 וכן באחד השו"תים הנפוצים:

(א) "...וא"כ [ואין כאן] דון מינה דמעשה אבות סימן לבנים דגם נכדו הבעל יכין ובוועז..."

(ב) "...במעשה אבות סימן לבנים – על יסוד כלל זה מבאר יפה בחתם סופר ז"ל בפ' וישב..."

(ג) "...דבהיות דמעשה אבות סימן לבנים רוצה יוסף לקיים בהם סוף דבר של תוכחה..." [ר' א"י וולדינברג: שאלות ותשובות ציץ אליעזר, ירושלים תשנ"ח, א] חלק ז, סימן א, ענף יג, סוף עמ' כו, טור א; ב וג) חלק יג, סימן נו, עמ' קכב, טור א; ובספר מוסר שכבש לבבות רבים:

"...וללמדם איך יתקיימו בגלות המר בין האומות דמעשה אבות הם סימן לבנים שיעשו כמותם..." [ר' אלימלך (מליז'נסק): נועם אלימלך, קראקא תרנ"ו, פ' וישלח, דף יז:ב, טור ב; מהדורת נגאל, ירושלים תשל"ח, עמ' צ; ד"ר: למברג תקמ"ח]; אף הנצי"ב מזמן לנו שלוש היקרויות:

(א) "...וכל זה ענין שהגיע לזרעים כענין כל מעשה אבות סימן לבנים..."

(ב) "...ומצא [יעקב] אנשים שהתגיירו ולמדים תורת אברהם והיה בזה נחת רוח לאברהם ומעשה אבות סימן לבנים..."

(ג) "...כך הקבורה המובחרת שאפשר היא קבורת מערת המכפלה ומעשי אבות ואמהות (!) סימן לבנים..." [ר' נפתלי צבי יהודה ברלין (מוואלאזין): העמק דבר (פירוש לתורה), ירושלים תשנ"ט, א] פ' וירא טו; (ב) פ' תולדות כג; ג) פ' ויגש ז].

*

והרי עוד דוגמאות אחדות:

"...ודע שענין פרשה זו לא לבד על יעקב יצא כי אם על יוצאי חלציו ג"כ [גם כן] כי מעשה אבות סימן לבנים וכמו שהאריך הרמב"ן..." [ר' ישעיה בר' אברהם הלוי הורוויץ (השל"ה): ספר שני לוחות הברית, פיורדא תקכ"ד, פ' וישלח (סוף פרק 'תורה שבכתב עמוד הגולה'), דף רצו:ב; ד"ר: אמשטרדם ת"ט];

"...להריק שפע הברכות לזרע יעקב ומנעם מעשו ומעשה אבות סימן לבנים..." [ר' צבי אלימלך (מדינוב): אגרא דכלה (על חמשה חומשי תורה), ירושלים תשנ"ג, חלק א, פ' תולדות, דף קלג:א, טור ב; מהדורת למברג 1868, דף קז:ב, טור א];

"...והנה על זה היה כל מאורעות יעקב עם יוסף ע"ד [על דרך] מעשה אבות סימן לבנים. וכמ"ש [וכמו שכתב] הרמב"ן בפ' [רשת] לך לך יב,

ובפ' [ורשת] וישלח... [ר' שלמה עליאשאו: ספר שערי לשם שבו ואחלמה, ירושלים תשנ"ד, חלק א, סימן יא, "ביטחון", עמ' קיז, טור א].
בעל ה"חפץ חיים" מספק לנו שני עיולים:

(א) "...ותקע כף ירך יעקב בהאבקו עמו דהנה מעשה אבות סימן לבנים וידוע שיעקב אבינו בעצמו שהתורה העידה עליו שהוא יושב אוהלים..."
(ב) "...וזהו הכל רמוז במקרא אצל האבות, כי מעשה אבות סימן לבנים..." [ר' ישראל מאיר בר' ארי' זאב הכהן: א. ספר חומת הדת, פיעטריקוב תרס"ה, עמ' 39, הערה; ב. ספר שם עולם, בני ברק [חש"ד], חלק ב, פרק יד, עמ' רעט];
רא"ב ווסרמן חוזר פעמיים על קביעתו:

"...והנה רז"ל מסרו לנו מפתח לסיפורי התורה מהאבות, כי 'מעשה אבות סימן לבנים'..." [רא"ב ווסרמן: דוגמאות לביאורי אגדות (על דרך הפשט), ירושלים תשי"ד, סימן ו, עמ' יט, וסימן י, עמ' לב. ונזכיר כאן את דברי יונה פרנקל בספרו דרכי האגדה והמדרש, גבעתיים 1991, כרך ב, עמ' 607, הערה 59: "...אחת מן הדרכים האהובות ליצור קשר הגיוני בין חלקים רחוקים בתנ"ך הוא מה שרגילים לנסחו 'מעשה אבות סימן לבנים'..."].
נסיים חטיבה זו בדברי מו"ח [מרדכי וייסמן-חיות] הקובל על הסכסוכים בין יהודים:

"...כי בצאת מרע"ה [משה רבינו עליו השלום] אל אחיו הסובלים עול, ויך את המצרי המכה איש עברי ויטמנהו בחול; וביום השני ראה שני עברים נצים בלשונם חנית וחצים, ויוכיחם על עון כי צר לבו מהכיל, ולא הועיל מוסרו למו ועוד ענוהו קשות וילכו רכיל, ונאלץ לברוח כי נתירא מלשה"ר [מלשון הרע] וירגז ויחיל – הנה מעשה אבות סי' [מן] לבנים בכל ענינים, והקב"ה הראה לרועה את אשר יקרה לעתים מזומנים..." [מו"ח: דברי חכמים וחיידותם, חלק ג, וינה 1892, אות מ, ההערה בעמ' 30/29; בספרו מלי דבדיחותא, וויען תרמ"ד, עמ' 25, הוא ממליץ: 'קרא נא היטב מאמרי בהמגיד שנה א, גליון 12-14, "הזמן והשכל", שנה ב, מס' 4, "הכסף והחכמה" בענין מעשה אבות סי' לבנים, והמוסר היוצא מתולדות אדם וחווה וקין והבל ועשו וכו' וכו' לתורה ולתעודה והליכות עולם']".

*

הבינריות מאפיינת פתגמים בכלל ואמרות חז"ל בפרט, כגון: "לא מן דובשיך ולא מן עוקצין"; "חמרא למריה וטיבותא לשקייא"; "טוביה חטא וזיגוד מנגד"; "לאו עכברא גנב אלא חורא גנב". בדורות שלאחר תקופת התלמוד והמדרש נוצרו פתגמים חדשים שקיימו אף הם את המקצב הבינרי (בתכניות תחביריות שונות), ונחשבו, בטעות,

לאמרות חז"ל. לדוגמה: "צרת רבים חצי נתמה"; "ישועת השם כהרף עין"; "סוף מעשה במחשבה תחילה", "קול המון כקול שדי" ועוד.

פתגמים אלה שיוחסו לחז"ל זכו וזוכים ליוקרה כנאה לצור מחצבתם (המדומה) והולידו פתגמים חדשים ששמרו על התבנית והתעלמו מהרכיבים המקוריים. כך, לדוגמה, האמרה "שאלת החכם - חצי החכמה" נתנה לנו את "היגון - חצי ההרס", "ידיעת המחלה - חצי רפואה", "ההרגל - חצי הטבע" ועוד (ראו להלן).

גם לאמרתנו על שלושת נוסחיה הנפוצים ביותר "מעשה אבות סימן לבנים", "מעשה אבות יעשו בנים" ו"מעשה אבות ירשו בנים" נוספו, לצדם ובמקביל להם בזמן ובמקום, עוד נוסחים שאחדים מהם נביא להלן. ברקעם מצטלצלים הנוסחים השגורים, שבלעדיהם לא היו מתאפשרים חילופים אלה. לשון אחר: רק אמרה מבוססת ונפוצה יכולה להוליד תת-נוסחים המזכירים לנו את אמרת-האם, שבלעדיה אין הם מובנים וממילא אין להם זכות קיום עצמאית.

מעשה אבות – לימוד לבנים

כך לדוגמה הרב ולדינברג, המשבץ את האמרה פעמים רבות בספר השו"ת שלו (ראו לעיל), מוסיף נוסח חדש:

"...גם אנו לעניננו, נוסיף ונאמר, מעשה אבות לימוד לבנים, וכאשר אנו קוראים בפ' [רשת] השבוע איך שיהודה מסר וחרף נפשו להציל את אחיו... "ר' א"י וולדינברג: שאלות ותשובות ציץ אליעזר, ירושלים תשל"ח, חלק יג, סימן נו, ד"ה: מעשה, עמ' קכב, טור א].

מנהג אבות – יעשו בנים

"הסטייה" הראשונה מהנוסח השגור שבה נתקלנו, נמצאת בחיבור שסיום כתיבתו צוין על ידי מחברו כשנת חמשת אלפים ומאה ליצירה, הווה אומר – בשנת ה'ק (1340):

"...דבור חמשי – כבד את אביך ואת אמך... ולאמר כאשר יראו בניך כי תכבד אתה לאביך ואמך הזקנים עמך בביתך ובמנוחתך כן יכבדו אותך בניך כי מנהג אבות יעשו בנים..."¹⁰ [ספר אבודרהם, קונטשטינאן!] רע"ד (1514), דף כג,ב, טור א; אבודרהם השלם (לרבנו דוד אבודרהם), ירושלים תשכ"ג, עמ' פד].

10. ייתכן שנוסח זה עמד לפני יהודה אבן שמואל בתרגמו את ספר הכוזרי לר' יהודה הלוי (דביר תשל"ג, אות פ, עמ' צ): "...לימים נעשה הדבר מנהג, מתוך הסתכלות בנים במעשה אבות ומתוך חקוי, כי זה טבע בני אדם..." כל יתר מתרגמי הכוזרי נקטו לשון אחרת.

מעשה אבות – הכנה לבנים

הרבי מגור המשתמש באמרה כמתכונתה הרווחת (סימן לבנים) מוסיף לנו גם ואריאנטה:
 (1) "...כי כל מעשה אבות הי' [ה] הכנה לבנים שפעלו במעשיהם..."
 (2) "...כי מעשה אבות היו הכנה לבנים..." [נר' יהודה אריה ליב מגור: שפת אמת, ^{אוצר החכמה} 1234567]
 (1) פיעטרקוב תרס"ה, פ' וירא (תרל"ז), עמ' 64; (2) קראקא תרס"ח, חלק א, דברים לראש השנה (תרנ"ג), סוף עמ' 150].

מחלות אבות – ירשו בנים

[י' פרענקעל: שומר הבריאות (יכלכל מאמרים מחכמת שמירת הבריאות [היגענע]),
 ורשה תר"ן 1890, עמ' 86].
^{אוצר החכמה} 1234567

ישועת אבות – יחזו בנים

[שלום שפיגל (מהדיר): אבות הפיוט, ניו יורק וירושלים תשנ"ז, עמ' 140, פרק יט, הקליר "ראה ראיתי-אסירי פרך", שורה טו: חסדיו הראשונים/ יפליא לאחרונים/ ישועת אבות יחזו בנים].

*

רבים משחקי המילים והקלמבורים (ההומופוניים) שנשמכו על האמרה, רובם לצורך השעה והמקום אף כי, במעט מזל, אחדים מהם ייהפכו למטבע עובר לסוחר.

מעשה אמהות – סימן לבנות [הדואר, ניו יורק 6.8.1999];

^{אוצר החכמה} 1234567

מעשה אבות – סימן לבאות [הצפה, מוסף לשבת, 18.7.1997];

סבלן של אבות – סימן לבנים [י"ד פריז: דף שבועי 374, פ' ויגש, תשס"א];

אותיות אבות – כסימן לבנים [מ"י ברדיצ'בסקי: "מנחם", בתוך: מבית ומחוץ (תמונות וציורים), הוצאת "תושיה" פיאטריקוב תר"ס, עמ' 21; הקטע לא נכלל בכל כתבי ברדיצ'בסקי].

דן אלמגור סיפר לי שבתרגומו לעברית של המחזה "כנר על הגג" השתמש באמרה "מעשה אבות סימן לבנים" אף כי ברקוביץ בתרגומו ל"טוביה החולב" לא עשה כן. והוא הוסיף: "...בדקתי אצלי ומצאתי איזו טיוטה של דברים שאמרתי אז כשהלית [ישורון, בתו של המשורר אבות ישורון] פרסמה שירים ראשונים: מעשה אבות סימן לבנות; [והדגיש: 'ולא לבנות']..."

*

האמרה "מעשה/מעשי אבות סימן לבנים" מופיעה גם ככותרת ספרים או מאמרים, במבואות ובדברי המחבר, כגון:

בהקדמת יעקב היילפרון (מהדיר): ארחות חיים היא צוואת ר' אליעזר הגדול, ויניציאה שפ"ג [1623], דף ב:א (כאן הנוסח הוא 'יעשו בנים'); א"ע בר' בונם פשקיס, פרשבורג 1856; בראש ההקדמה לספרו של רי"ז כהנא: לתקנת העגונות, ירושלים תש"ז; בהקדמת בנו של המחבר ח"ז סלומון [שלמון], ירושלים 1977; יצחק נחמני, ישראל תשנ"ב; אליהו רוט, בני ברק תשנ"ה; מ"י קנאבלאך, ניו יורק תש"ס; ברוך פדר, [חמ"ד] [חש"ד]; ועוד רבים אחרים.

*

נשוב עתה לראשית דברינו: שיוך האמרה "מעשה אבות – סימן לבנים" לחכמינו זכרונם לברכה.

כך, הראי"ה, רבה הראשי הראשון של ארץ ישראל:

"...עם זכר חברון עיר-האבות עולה בזכרוננו מאמר אחד של חז"ל, המובא בראשונים: מעשה אבות סימן לבנים". וישנם שני סוגים של סימנים: "...מעשי אבות" שהם 'סימן לבנים' שייכים לסוג הראשון... "הרב אברהם יצחק הכהן קוק: מאמרי הראי"ה, ירושלים תשמ"ד, חלק ב, פרק 'עיר האבות' (דברים שנאמרו באזכרה לקדושי חברון תר"ץ), עמ' 461; תודתי לר' יהושע וידר מספריית בית הרב קוק, שסיפק לי מידע זה ואף הוסיף עוד היקרויות של האמרה בכתבי הראי"ה];

וכך גם האדמו"ר הזקן:

"...זה שדרשו רז"ל מעשה אבות סימן לבנים דהיינו שאותו המעשה שעשו האבות והמשיכו תוס' [פת] אור באצילות זהו עיקר הסימן להבנים שיהיו יכולים אח"כ להמשיך גם... " [ר' שניאור זלמן: מאמרי האדמו"ר הזקן (על פרשיות התורה והמועדים, הוצאה שניה), ברוקלין ניו יורק תשמ"ט, פ' לך לך, עמ' צא; תודתי לרב יהושע מונדשיין שסיפק לי עיול זה ואף הוסיף הערה שהאמרה מופיעה עשרות פעמים באגרות קודש של האדמו"רים לבית חב"ד].

ומעניין לעניין באותו עניין:

א) כדי לא להלאות את הקוראים לא הבאנו את עשרות ההיקרויות של האמרה שבספרות השאלות והתשובות ובחיבורים תורניים אחרים. רבים המחברים הנזקקים לאמרה על ניסוחיה השונים: אצל הרוב היא מופיעה פעם או פעמיים, אצל אחרים עד

תריסר פעמים ואצל אחדים אף עשרות פעמים. כן ויתרנו על הבאת ההיקרויות של האמרה ב"דברי הכנסת" או בדיונים בבתי המשפט¹¹.

פירושים רבים נתלו במובנה של האמרה; נביא כאן דוגמה אחת:

"...כידוע, דברי תורה הם "כפטיש יפוצץ סלע" (יר' כג, כט), כך שבאמצעות ניתוח דרשני ניתן להשליך מסיפורי התורה למאורעות חיינו אנו, ברוח "מעשה אבות סימן לבנים..." ובהערה (6):

"...מעשה אבות סימן לבנים' פירושו רטרופקטיבי, ולא פרוספקטיבי, דהיינו, שאנחנו מסוגלים לראות במעשה אבות דרך או אירוע המאות, ולא שמלימוד מעשי האבות ניתן לנבא את עתידנו..." [פנחס היימן: "חטא העגל ותיקונו", בתוך: דף שבועי 227, אוניברסיטת בר-אילן תשנ"ח, פ' כי תשא]

(ב) הבאנו את נוסחיה השונים של האמרה ובצדם את שם המחבר ושם חיבורו. אך יש שבאותו חיבור האמרה מופיעה בשני נוסחים ויש ששינוי הנוסח מתגלה במהדורה שהודפסה, אולי, על פי כתב יד אחר, כגון:

(1) בכתביו של הרב ראי"ה קוק הנוסח הוא "סימן לבנים" (וראו לעיל, עמ' צ); וגם בעין איה (לברכות ב) כך - להוציא עמ' 400, שם הטקסט הוא: "...יורשים בנים".
(2) באוצר הכבוד לר' טודרוס אבולעפיה (לעיל, עמ' פג), סאטמאר תרפ"ו, האמרה "ירשו בנים"; ואילו במהדורת ווארשא תרל"ט, עמ' 9, טור א, האמרה היא "עשו בנים", ובעמ' 47, טור ב - "יעשו בנים".

(3) במשיבת נפש לר' יוחנן לוריא הנוסח (על פי כתב יד אוקספורד) הוא "יעשו בנים"; בכל יתר כתבי היד ששימשו את המהדיר הנוסח הוא: "ירשו בנים".

(ג) במקביל לנוסח האמרה הנפוץ כיום "מעשה אבות - סימן לבנים" הבאנו עוד נוסחים שתפוצתם מעידה שהיו להם מהלכים בקרב הציבור כגון "מעשה אבות - יעשו בנים", "מעשה אבות - ירשו בנים", ועוד. התופעה ידועה והשוו, למשל לקורותיה של אמרה אחרת, שראשיתה לפני כאלף שנה: "שאלת החכם - חצי החכמה" [ספר מבחר הפנינים, שער החכמה; הודפס לראשונה בשונצינו בשנת רמ"ד (1484)]. אמרה זו הולידה נוסחים שונים: "שאלת החכם - חצי חכמה", "שאלת החכמים - חצי החכמה", "שאלת החכמה - חצי החכמה", "שאלת חכם - חצי תשובה", ועוד.

*

11. אף בספרות המכונה ספרות יפה (לעומת תורנית) לא נפקד מקומה של האמרה. כך לדוגמה בספרו של פרט (הוא אביגדור לבתטיץ) בקר וערב, ירושלים 1991, היא מובאת שלוש פעמים.

"...עשו האבות פתח לבנים..."

אלה דברי הסופר חיים הזו [משפט הגאולה, תל-אביב 1977, עמ' 22] בדברו בשבח ירושת הסופרים והמשוררים העבריים, שקדמו לתקופתנו. עיון קל בחלק הראשון של מאמרנו יגלה לנו שהוא מסתמך על אחד המקורות ששימשו תשתית לאמרה שדננו בה, והוא המובא במדרש בראשית רבה: "...נטל הקב"ה שיחתן של אבות ועשאן פתח לגאולתן של בנים..." (ודוק: מבלי לציין זאת במפורש הוא השכיל להביא לתודעתנו את הגאולה – שתבוא בעקבות היצירה העברית).

אשר לענייננו: ברקע קביעתו של הזו אנו שומעים את הדיו של "(מעשה) [ש]עשו האבות (הוא) פתח (למה שיעשו) [ה]בנים".

*

רבים הם הפתגמים והאמרות המצטרפים לאמרה שדננו בה ולכולם מכנה משותף: יחסי אבות ובנים (כגון תורשה) והציפיות והתקוות שהבנים ילכו בדרכי הוריהם. הדברים המובאים בתנא דבי אליהו [ד"ר: ויניציאה שנ"ח (1598)]; הספר נדפס וחזר ונדפס עשרות פעמים]: "...לפיכך הייתי אומר שכל אחד ואחד מישראל חייב לומר מתי יגיעו מעשי למעשה אבותי..." ("סדר אליהו רבא", ראש פרק כה, ווארשא תרל"ד, עמ' 86), חזרו ונשנו בכתבים רבים, כגון:

"...כי סיפורי מעשה אבות והליכתם תורה היא...כ"א [כל אחד] מחויב

לומר מתי יגיעו מעשי למעשה אבותי הקדושים כמאמר חז"ל. והבן..."

[ר' מ"ח אפרים (מסדילקוב): דגל מחנה אפרים, זיטאמיר תרל"ה, פ' לך

לך, דף ו:ב, טור א].

בקשה, תקווה או משאלה זו המבליטה את רצון ההורים שבניהם ילכו בדרכיהם וימשיכו את מסורת אבותיהם הן בהתנהגותם המוסרית והן ביחסם ההוגן כלפי הזולת משוקעת באמרות, פתגמים ודברי מוסר רבים. סיפורים רבים מציינים פן זה ומדגישים את אי-יכולתו של האב והסביבה לתפוס מעשי הבן הסורר¹², הסותרים את אמרתנו: "מעשה האבות – סימן לבנים", או למשל הביטוי "עץ טוב עושה פרי טוב". אימרה המשמשת את רוב עמי אירופה גם כיום, כניסוחה באידיש: "דאס עפעלע פאלט ניט ווייט פונ'ם ביימעלע"¹³ [=התפוח אינו נופל הרחק מהעץ]. הנוסח העברי מופיע גם בספרו של הרופא ר' טוביה כ"ץ:

"...מעצו אינם מדבריי'ם] הרופאים אבל בלי ספק ברא מזכי אבא ע"כ

[על כן] יאמרו המושלין בלשון תוגרמיים – התפוח אינו נופל רחוק מן

12. וראו למשל את מאמרי "מעשה באשת רמב"ן" (בדפוס) עפ"י המובא בספר קב הישר (לעיל, הערה 2).

13. א. בערנשטיין: יודישע שפריכווערטער און רעדענסארטען, ווארשע תרס"ח, מס' 2710, מוסיף את ההערה: "קינדער געראטען מייסטענס אן די עלטערן".

העץ...". [ר' טוביה כ"ץ: מעשה טוביה, ויניציאה תס"ח, חלק ג, "ספר

פרדס רמונים", סימן [ו], דף קמו:א, טור א].

בשדה סימנטי זה (יחסי הורים/בנים) עשרות פתגמים – מי לטוב ומי למוטב – ונביא כאן דוגמאות מעטות בלבד: "ברא כרעא דאבוה", (המקביל במובן-מה לאמרה האנגלית a chip of (off) the old block, שפירושו החופשי הוא 'כאב כן הבן'¹⁴) (המשמש גם ביוונית ובלאטינית talis pater – talis filius). החל בתנ"ך שבו אנו מוצאים את "כָּאֵמָה¹⁵ בְּתָהּ" (יחזקאל טז, מד), דרך התלמוד והמדרשים, לאורך ימי הביניים¹⁶, כגון "וכפעול אבי הפנים – קמו כן פעול הפנים" [דב ירדן (מהדיר): דיואן שמואל הנגיד, כרך ב, בן משלי (ירושלים תשמ"ג, בית תתש, עמ' 442)] ועד ימינו משופעים אנו אמרות, פתגמים, ניבים או צירופים המעידים על מרכזיותה של שאלת יחסים הדדיים אלה. ואין תמה.

*

ונסיים במה שהתחלנו – הטוען ש"מלומדים רבים" מייחסים את האמרה לחז"ל עליו ההוכחה. לפנינו אפוא (עוד) מקבץ מדגים לטענתנו:

רבי צדוק הכהן מלובלין: "ואז"ל מעשה אבות סימן לבנים והוא רמז לגלות בניו וגאולתן..." [רבי צדוק הכהן: ספר קמץ המנחה, בני ברק תשכ"ז, חלק ב, אות מט, עמ' 46, טור ב];

הרי"מ מזאלאזיץ: "...ולפענ"ד [ולפי עניות דעת] ע"ד [על דרך] שאחז"ל [שאמרו חז"ל] מעשה אבות סימן לבנים..." [ר' יוסף משה מזאלאזיץ: ספר ברית אברם, בראדי תרל"ה, פ' וישב, דף לו:א, טור ב. מצוטט (גם) אצל יצחק רפאל: ספר החסידות, תל-אביב תשט"ו, עמ' שד];

האדמו"ר מלובביץ': "...וכלשון חכמינו ז"ל, מעשה אבות סימן לבנים..." [הרב מנחם מנדל מליובאוויטש: אגרות קודש, כרך כב, אגרת ח'תקעט];

ש"י עגנון: "...אחרי שיצאו כל כתבי מתוקנים מחדש, אוכל להתחיל בדברים חדשים. לאחר שהשיא אברהם אבינו את יצחק בנו מה כתוב בו 'ויוסף אברהם ויקח

14. ונמצא כדוגמתו גם בשפות אחרות, כגון מובאה זו מהמאה הארבע-עשרה:

"Like father – like son" [W. Langland: The Vision of Piers Plowman, Prologue (1330-1400)].

J. Gluski: Proverbs, Amsterdam/London/New York 1971, Topical Section No. 32, pp.171-175.

M. C. Wahl: Das Sprichwort der hebraisch-aramaischen Literatur, Leipzig 1871, p. 91.

15. כָּאֵמָה- זהו ניקודה של התיבה בכתר ארם צובא ובתנ"ך (מדריק היטב על פי... אהרן בן משה בן אשר בכתב יד לגניגרד), שההדיר אהרן דותן. המסורה: "...ה'א רפה שדינה מפיק כמו...הדומים להם..."

16. וראו, במיוחד, ישראל דוידזון: אוצר המשלים והפתגמים (מספרות ימי הביניים), הדפסה רביעית, ירושלים תשל"ט, שער ראשון: אבות ובנים, עמ' 1-4 והערות על אתר.

אשה'. מעשה אבות סימן לבנים, אמרו חז"ל... [ש"י עגנון ש"ז שוקן (בעריכת אמונה ירון), שוקן ירושלים ותל-אביב 1991, מכתב מס' 203, עמ' 199].
כיוון שלא מצאנו סימוכין לדעה זו עלינו לקבוע שהאמרה שייכת לחטיבה, שאפשר לכנותה "היינו דאמרי אינשי" – אמרות שהשתרשו בפי העם ובכתבי חכמיה.

מנעוריו וגם כי יוקין לא יסור ממנה. ומאי בסכתך ככיתך כנגד למען יאריכון ימיך ולומר כאשר יראו בך כי תכבד אתה לאביך ואמך הזקנים עמך ככיתך ובמנוחך כן יכבדו אותך ככך כי מיהב אבות יעשו כבנים רבנן ססי לא תרנח ככננו וכלכתך בדרך כי רוב

(3) תצלום שער ספר אבן עזר, קושטא רע"ד, וקטע

מדף כג:ב, טור א.

שאלה ששית יסאך אמרו כי זכנס בן תלוי בעליונים. ומעשה חכמה יעשו בנים? תשובה לא ידעתי בטרם כי תהלל איש ותוקיר מעשיו נסה: והתבונן ותן טעם לכל מעשה אשר יעשה:

(2) תצלום שער המבקש לר' שם טוב פאלקידא, האג

תקל"ח, וקטע מדף יב:ב.

תודתי לעובדי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ספריית מכון שוקן וספריית מוסד הרב קוק על עזרתם באיכון הספרים שנדרשתי להם ועל הרשות לפרסם את הצילומים. שלמי תודות למורי ורבי ר' שמואל אשכנזי [הרא"ש] שהסיר מכשולים מדרכי, סילק את התבן והוסיף לבר.